

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNUB SAXLANILMASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Elm sahəsi: Azərbaycan tarixi

İddiaçı: Nigar Kamil qızı Qaybalyeva

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Rəsmi opponətlər:

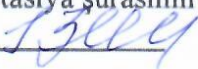
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Vəkil Səfiyar oğlu Həsənov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naibə Əhmədağa qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Fazil Eynulla oğlu Baxsalıyev

BAKIDÖVLƏT UNIVERSİTETİ
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
BAKIDÖVLƏT UNIVERSİTETİ
ELMI KATIBI
SCIENTIFIC SECRETARY
BDU
Y.N.ƏLİYEVA
22 aprel 2022

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik tarixinin XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edən dövrü bir sıra dramatik hadisə və proseslərlə əlamətdar olmuş, bu dövrdə xalqımız zamanın sınaqlarından ləyaqətlə çıxıb gəlmiş, milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində əldə etdiyimiz dövlətçiliyimiz, müstəqilliyimiz və suverenliyimizi qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan xalqının monolit birliyi üzərində yüksələn dövlətçiliyimiz Azərbaycana düşmən olan qüvvələrin məkrli planlarına, törədilmiş faciələrə və davamlı informasiya blakadasına sinə gərərək möhkəmlənmişdir ki, bununla da xalqımızın tarixi taleyində yeni bir dövr başlanmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinin bu, əhəmiyyətli mərhələsinə – 1993-2003-cü illər dövrünə aid hadisə və proseslərinin öyrənilməsi XXI əsrin əvvəlində də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu elə bir dövrdür ki, SSRİ-nin dağılması nəticəsində bütün İttifaq respublikalarında sosial-siyasi və iqtisadi sabitlik pozulmuş, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə imkan vermək istəməyən Ermənistan və Rusiya birləşmiş hərbi qüvvələrinin əli ilə tarixi torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuş, bir milyon nəfərdən artıq vətəndaşı didərgin düşmüş Azərbaycanı 1993-cü ilin iyununda xalqımızın böyük oğlu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı xilas etmişdi. Məhz buna görə də dövlət müstəqilliyimiz tarixinin 1993-2003-cü illər dövrünü fəxrlə “Heydər Əliyev on illiyi” adlandırırıq.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı XX əsrdə iki dəfə öz müstəqil dövlətini elan etmişdir. Azərbaycanın ilk müstəqil respublikası və eyni zamanda Şərqdə ilk respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, təəssüf ki, həmin dövrün şərtləri daxilində yalnız 28 may 1918-ci ildən 27 aprel 1920-ci ilə qədər öz mövcudluğunu saxlaya bilmişdir. Daha sonra – 28 aprel 1920-ci ildən 18 oktyabr 1991-ci ilə qədər SSRİ-nin tərkibində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası mövcud olmuşdur. 1991-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyini bərpa etməsi ilə dövlətçilik tariximizdə xüsusi bir mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdur. Bu dövrün hadisə və proseslərinin səbəb-nəticə əlaqəli kompleks şəkildə

və obyektiv araşdırılması vətən tarixi elminin gündəliyində olan problemlərdəndir. Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, *“biz tariximizin hər bir dövrünü subyektivlikdən tamamilə kənar, olduğu kimi əks etdirməliyik. Biz onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmalıyıq. Təhrif xalqa həmişə zərər gətirir, heç vaxt xeyir verməyib”*.¹

XX yüzilliyin 90-cı illəri dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, bəşəriyyətin mənəvi-siyasi faciəsi olan müstəmləkə rejiminin qalıqlarının dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və getdikcə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnir. Hazırda dünyada 4000-dən çox etnik qrup, xalq mövcud olsa da, onun yalnız 200-ə yaxını öz dövlətçiliyinə malikdir. Deməli, dövlətçilik sahəsində qazanılanlar heç vaxt əldən verilməməlidir. 70 ildən artıq dünyanın 1\6 hissəsində hökmranlıq edən sovet imperiyasının dağılması ilə onun tərkibində olan müttəfiq respublikalar müstəqillik qazandılar. İllər boyu müstəmləkə zülmünə məruz qalan bir çox xalqlar, o cümlədən, Azərbaycan xalqı sovet rejimindən xilas olaraq, müstəqil dövlətini bərpa edə bildi.

Bəşəriyyət tarixində mövcud olan hər bir xalqın mövqeyini və rolunu onun taleyində həlledici rolə malik olmuş, olduqca qarışıq hadisə və proseslərdə məsuliyyət altına girərək xalqını inkişafa aparacaq ideyalarını reallaşdıran, inkişaf etmiş rəhbərlik keyfiyyətlərinə sahibliyi ilə seçilərək xalqının dövlətçilik ənənələrinin əsasını qoyan dahi şəxsiyyətlər, rəhbərlər, liderlərin fəaliyyəti şərtləndirir. Belə xüsusi şəxsiyyətlər əsasında öz xalqının sahib olduğu milli-mənəvi dəyərlər, dövlətçilik ənənələri, siyasi və idarəçilik mədəniyyəti dayanan həmin xalqa ən uyğun dövlət modeli və idarəçilik ənənələri formalaşdırıla bilər. Müasir dövrümüzdə də dünyada özünə layiqli yer tutmuş böyük dövlətlərdən bir çoxu məhz belə liderlərin müəyyənləşdirdiyi yolla inkişaf edir, davamlı tərəqqini bu istiqamətdən kənar təsəvvür etmirlər.

Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda müstəqil və güclü milli dövlətin mövcudluğu yalnız Azərbaycanda deyil, eləcə də

---

¹ Əliyev, H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Yeni nəşrlər evi, – 2001. – 56 s., s.31.

demək olar ki, bütün dünyada tanınan siyasi xadim, Ulu öndər Heydər Əliyev və onun həyata keçirdiyi siyasət və uğurlu fəaliyyəti ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bunun vacib səbəblərindən ən əsası da Heydər Əliyevin Azərbaycana həm SSRİ dövründə, həm də müstəqillik illərində rəhbərlik etməsidir.

Dövlətə rəhbərliyinin hər iki dövründə Azərbaycanın milli maraq və mənafeələrinin etibarlı təminatçısı olan, dayanıqlı müstəqilliyə güclü əsaslar formalaşdıran Heydər Əliyev dövlət idarəçilik sistemində siyasi varislik ənənələrinin əsasını qoymuş, siyasi uzaqgörənliklə irəli sürdüyü ideyaların davamlığını təmin etmişdir. Azərbaycan xalqının tarixən bərqərar olmuş milli maraqlarını özündə əks etdirən Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün sağlam əsaslar qoymuşdur. Bu gün mütləq əksəriyyət birmənalı etiraf edir ki, müstəqil Azərbaycanın Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonrakı bir neçə il ərzində sosial-iqtisadi sahədə əldə etdiyi uğurlu nəticələrin mənbəyi kimi hələ XX əsin 70-80-ci illərində onun rəhbərliyi ilə yaradılmış sənaye və istehsal potensialı çıxış edir. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə milli şüurun oyanışı naminə həyata keçirilən kompleks tədbirlər təkcə ədəbi-mədəni sferaları əhatə etməmiş, elm, təhsil, səhiyyə, kadr hazırlığı, sosial-iqtisadi sahələr üzrə görülən məqsədyönlü tədbirlərin uğurlu nəticələri bir neçə onillikdən sonra Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğuna etibarlı zəmin hazırlamışdır.

Müstəqilliyinin 30-cu ildönümünü qeyd etmiş respublikamızı hazırkı inkişaf səviyyəsinə, regionda və dünyada tutduğu mövqeyə görə də məhz Heydər Əliyevə borcludur. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Azərbaycan xalqının əsrlər boyu dilədiyi arzular reallaşmış, milli dövlətçilik ənənələrinin formalaşmış başa çatması baş vermişdir. Azərbaycan tarixinin bu mərhələsi onun müstəqil dövlətinin əsaslarının möhkəmlənməsi, bütün sahələrdə sabit inkişafa nail olunması, ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının konstitusion səviyyədə təsbit edilməsi, milli-mənəvi dirçəlişin baş verməsi kimi tarixi hadisə və proseslərlə əlamətdar olmuşdur.

Beləliklə, məhz Heydər Əliyevin apardığı uzagörən siyasət nəticəsində tariximizdə ilk dəfə azad dövlət kimi yeni bir əsrə, o cümlədən də yeni minilliyə qədəm qoyduğumuzun şahidi olduq və bu, əbədi bir proses olacaqdır. Müasir azad Azərbaycan Respublikasının memarı və milli dövlətçilik ideyamızın əsasını qoyan məhz Heydər Əliyev idi. Ulu öndərin dediyi kimi, *“müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onu qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək ondan qat-qat çətinidir”*.² Bu fikrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya tarixində elə hallar olub ki, xarici şəraitdən, amillərdən asılı olaraq müəyyən dövlətlər müstəqillik əldə etmişlər, lakin sonrakı proseslər həmin dövlətlərin öz müstəqilliklərini qorumaq iqtidarında olmadığını göstərmişdir. Ulu öndərin bu fikri məhz bu cəhətdən daima aktuallığını saxlayacaq.

Ümumiyyətlə, tarix sahəsində aparılan tədqiqatlar yalnız keçmişə xatırlamaq, olub-keçənlərə nəzər salmaq məqsədi daşımamalı, həm də bu günün, sabahın vacib vəzifələrini müəyyənləşdirməyə və onları uğurla həyata keçirməyə kömək etməlidir. Tarixə çevrilmiş prosesləri, hadisələri dərinləndirən, öyrənmədən, sabahın hadisələrinə proqnoz vermək çətinidir. Azərbaycanda qərb dəyərləri ilə səciyyələnən cəmiyyət quruculuğu prosesində meydana gələn problemlərin mahiyyətini anlamadan cəmiyyətin inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi mümkünsüzdür. Məhz bu baxımdan biz tarixi keçmişimizin bir hissəsi olan XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən XXI əsrin əvvəllərinə qədərki dövrü hərtərəfli öyrənməli və həmin dövrdə baş verən müsbət və mənfi hadisə və proseslərdən düzgün nəticələr çıxarmalıyıq.

Hazırda Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti, onun dünyaya inteqrasiyası, regionun lider dövlətinə, enerji mənbəyinə çevrilməsi, neft-qaz kəmərlərinin əhəmiyyəti və s. kimi məsələlərə elmi siyasi qiymət verilməsi, bu amillərin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində roluna aydınlıq gətirilməlidir. Bu baxımdan

---

² Əliyev, H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – 136 s., s.5.

müasir dövrümüzdə də dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan tarixi elmi və dövlətçiliyimiz üçün olduqca əhəmiyyətli və aktual problem kimi kompleks yanaşma tələb edir.

Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək arxiv sənədlərindən, nəşr olunmuş elmi ədəbiyyat və dövrü mətbuat materiallarından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı araşdırılan tarixi mərhələnin təhlilini daha çox faktlarla əsaslandırmaq üçün AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin (TİEA) 1 sayılı fondunun 19 sayılı siyahısından əldə edilmiş 8953 sayılı, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivinin (ARMMA) 2941 sayılı fondunun 1 və 1a sayılı siyahısından əldə edilmiş 264, 317, 26, 295, 313, 254, 233, 246, 147, 148, 152, 258, 235 sayılı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) 1 sayılı fondunun 83 və 84 sayılı siyahılardan əldə edilən 16, 46, 112, 54, 104 sayılı işlərdəki sənəd və materiallardan, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Arxivindəki bir neçə hesabatdan geniş şəkildə istifadə edilmiş, bu sənəd və materiallar problemin tədqiqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bundan başqa dövrün ruhunu əks etdirmək və baş vermiş ictimai-siyasi hadisə və prosesləri daha dərinlən təhlil etmək məqsədilə tədqiqat zamanı dövrü mətbuatdan da geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Bu qəzetləri əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Elmi – məlumat kitabxanasının qəzet fondundan yararlanmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AR Milli Məclisinin Arxivinə aid 26, 235, 147, 148, 204, 215 sayılı işlər, AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinə aid 46, 54, 104, 112 sayılı işlər ilk dəfə olaraq bu dissertasiya çərçivəsində tədqiqata cəlb edilmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin siyasi sisteminin süqutu və Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövrlərində respublikada milli-demokratik hərəkata, Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi və möhkəmləndirilməsinə və bu prosesdə Ulu öndər Heydər Əliyevin xüsusi roluna, onun fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri həsr edilmişdir.

Heydər Əliyevin zəngin idarəçilik və dövlətçilik fəaliyyətinin öyrənilməsində müstəqillik illərində yeni təfəkkür tərzini əsasında yazılmış çoxcildli “Azərbaycan tarixi”nin VII cildi, “Azərbaycanın ən yeni tarixi”, “Azərbaycan Respublikası (1991-2001)” kitabları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.³ Əlbəttə ki, müəyyən məsələni, tarixi dövrü öyrənmək üçün tədqiqatçıya ilk növbədə lazım olan həmin tarixi faktları xronoloji ardıcılıqla ehtiva edən kitabların olmasıdır. Bu baxımdan qeyd edilən kitablar hazırki dissertasiyanın mövzusunun dərinlən təhlili üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqat zamanı geniş şəkildə istifadə edilmiş əsərlərin içərisində Ümummilli lider Heydər Əliyevin öz qələmindən çıxmış, onun nitq və çıxışlarının toplandığı kitablar əhəmiyyətli yerə sahib olmaqla tədqiq olunan dövrü öyrənmək üçün olduqca vacib mənbə kimi çıxış etmişlər. Xüsusilə, “Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr”, “Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında”, “Müstəqillik yollarında”, “Qayıdış 1990-1993”, “Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər”, “Müdrək fikirlər” adlı kitablar Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.⁴

Eyni zamanda H.Əliyevin siyasi davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin “Azərbaycan nefti dünya

---

³ Azərbaycan Respublikası (1991-2001) / redaktor R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: XXI–Yeni Nəşrlər Evi, – 2001. – 280 s.; Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / red. T.Qaffarov. – Bakı: Elm, – c.7 (iyun 1941-2002-ci il). – 2008. – 688 s.; Qaffarov, T. Azərbaycanın ən yeni tarixi / T.Qaffarov. – Bakı: GISO Enterprise KRİNB, – 2005. – 275 s.

⁴ Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr: [46 cildə] / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərənşr, – c.1. – 1997. – 597 s.; Əliyev, H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Yeni nəşrlər evi, – 2001. – 56 s.; Əliyev, H.Ə. Qayıdış: 1990–1993. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – 2008. – 840 s.; Əliyev, H.Ə. Müdrək fikirlər: [2 cildə] / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Çəşioğlu, – c.1. – 2008. – 399 s.; Müstəqillik yollarında: oktyabr 1993–avqust 1994: [4 cildə] / H.Ə.Əliyev; bur. məsul F.Abdullazadə.– Bakı: Azərbaycan, – c.1. – 1997. – 558 s.; Müstəqillik yollarında: sentyabr 1994 – dekabr 1994: [4 cildə] / H.Ə.Əliyev; bur. məsul F.Abdullazadə. – Bakı: Azərbaycan, – c.2. – 1997. – 446 s.; Əliyev, H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – 136 s.

siyasətində”, “İnkişafın Azərbaycan yolu”, “İnkişaf – məqsədimizdir” və s. kitabları problemin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.⁵ Qeyd edilmiş kitablar əhatə etdiklərə dövrə dair çoxsaylı nüanslar və faktlarla zəngindir. Eyni zamanda Ulu öndərin hər bir sahədə başladığı siyasətin İlham Əliyevin tərəfindən davam etdirildiyindən bizə ümumi, tam mənzərəni görməyə imkan yaradır.

Araşdırılan dövrün tədqiqatçıları arasında tarixçi alim İ.Hüseynovanın “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu”; “Dövlətçilik naminə”; “Müstəqilliyimizin təminatçısı”; “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu”; “H.Əliyev və Qafqazda sülh prosesi”; “Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Heydər Əliyev irsi”; “Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü” və s. kimi elmi əsərlərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ümummilli lider H.Əliyevin mənalı ömür yolu və çox sahəli fəaliyyəti öyrənilir.⁶ Müəllifin elmi-tədqiqatlarının spesifik xüsusiyyəti Prezident Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyətinə kompleks yanaşma ilə bağlıdır. Onun əsərləri respublikanın sosial-iqtisadi və milli-mənəvi tərəqqisi tarixini

---

⁵ Əliyev, İ.H. Azərbaycan nefti dünya siyasətində / İ.H.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – 263 s.; Əliyev, İ.H. İnkişafın Azərbaycan yolu: [2 cilddə] / İ.H.Əliyev – Bakı: Azərneşr, c.2, – 2007. – 384 s.; Əliyev, İ.H. İnkişaf-məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər / Əliyev İ.H. – Bakı: Azərneşr, – 2014. – 391 s.

⁶Hüseynova, İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu: /tarix e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ol. dis./ -Bakı, 2004. -426 s.; Hüseynova İ. Dövlətçilik naminə / İ.Hüseynova. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2001. – 294 s.; Hüseynova, İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı / İ.Hüseynova. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 485 s.; Hüseynova, İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu / İ.Hüseynova. – Bakı: Təhsil, – 2004, – 472 s.; Hüseynova, İ. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətinin inkişafı // BDU-nun elmi konfransının materialları. – Bakı, – 1999. – s.263-264; Hüseynova, İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. / İ.Hüseynova. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2008. – 670 s.; Hüseynova, İ. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Heydər Əliyev irsi // – Bakı: Dirçəliş – XXI əsr jurn., – 2005. № 88-89, – s.425-438; Hüseynova, İ. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü // Bakı: Dirçəliş – XXI əsr jurn., – 1999. №16, – s.117-132.

H.Ə.Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti ilə bağlı şəkildə öyrənməyə imkan verir.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən respublikamızın ictimai-iqtisadi və sosial inkişafı sahəsindəki vəziyyətin öyrənilməsində İ.X.Zeynalovun “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında” əsəri vətən tarixşünaslığında xüsusi yer tutur.⁷ Araşdırmada müharibədən sonrakı mərhələdə - 1946-2004-cü illər ərzində Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisi tarixi dövrlərə ayrılmaqla elmi və statistik məlumatlara əsaslanmaqla ümumiləşdirilmişdir. Onun “Azərbaycan Respublikasının inkişafı (2003-2011-ci illərdə)”, “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir”, “Azərbaycanın iqtisadi inkişafı müstəqillik dövründə”, “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında dövlət proqramı”, “Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan gəncləri”, “Azad Azərbaycanda neft amili və iqtisadi inkişaf”, “Müstəqillik dövründə aqrar islahatların həyata keçirilməsi”, “Zəmanənin böyük şəxsiyyəti (Ulu öndər Heydər Əliyevin 90 illiyinə)” və s. kimi tədqiqatları problemin xronoloji çərcivəsində dövrün siyasi, iqtisadi-sosial vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili olunması baxımdan əhəmiyyətlidir.⁸ Bu

---

⁷ Zeynalov, İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı – XX əsrin ikinci yarısında. Dərs vəsaiti / İ.X. Zeynalov. – Bakı:Azərneşr, – 2004. – 286 s.

⁸ Zeynalov, İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında dövlət proqramı // BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2005. №4, – s.150-156; Zeynalov, İ.X. Azərbaycan Respublikasının inkişafı (2003-2011-ci illərdə) // BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2012. №2, – s.47-55; Zeynalov, İ.X. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir // – Bakı: Tarix və onun problemləri. – 2008. №1-2, – s.230-236; Zeynalov, İ.X., Əkbərova, F.B. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı müstəqillik dövründə. BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2004. №1, s.166-170; Zeynalov, İ.X. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı // Heydər Əliyevin 75 illik yubileyi münasibəti ilə təşkil edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: 2008, – s.70-83; Zeynalov, İ.X. Heydər Əliyev və Azərbaycan gəncləri // – Bakı: BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2008. №2, – s.116-120; Zeynalov, İ.X. Müstəqil Azərbaycanda neft amili və iqtisadi inkişaf // – Bakı: BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2007. №1, s.56-62; Zeynalov, İ.X., İslamova, X.A. Müstəqillik dövründə aqrar

baxımdan dissertasiya mövzusunun sosial-iqtisadi aspektlərinin tədqiqində İ.X.Zeynalovun qeyd edilmiş tədqiqat işlərindən, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə iqtisadi, sosial siyasət, kənd təsərrüfatı sahəsində görülən işlər, aqrar və torpaq islahatlarına dair məlumatlardan geniş şəkildə yararlanmışdır.

H.Əliyevin ilk bioqraflarından olan E. Axundovanın “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman” çoxcildlik roman-tədqiqatı da mövzusunun tədqiq edilməsi zamanı geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.⁹ Bu araşdırmalarda H.Əliyevin həyat və fəaliyyəti mərhələlərə - 1923-1969, 1969-1982 1982-1990, 1993-2003-cü illərə ayrılmaqla geniş şəkildə, konkret fakt və sənədlər əsasında təhlil olunmuşdur. Müəllifin özü kitablarının məqsədini XX əsrin prosesləri fonunda Heydər Əliyevin siyasi bioqrafiyasını işləyib hazırlamaq və onun insani taleyinə güzgü tutmaq kimi müəyyənləşdirmişdi. Bu mənada E.Axundova kitabında iki eynihüquqlu qəhrəmanı - Heydər Əliyevi və onun zəmanəsini oxuculara təqdim etmişdi.¹⁰ Bu səbəbdən də qeyd olunan əsərlərdə H.Əliyevin bir uşaqlıq, gənclik, dövlət təhlükəsizlik orqanlarının rəhbər vəzifəli şəxsi və işçisi, SSRİ dövlət başçılarından biri, azad Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı kimi keçdiyi həyat yolunu izləmək mümkündür. Bu isə həmin əsərləri dissertasiya

---

islahatların həyata keçirilməsi // – Bakı: BDU xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2006. №1, – s.68-73; Zeynalov, İ.X. Zəmanənin böyük şəxsiyyəti (Ulu öndər Heydər Əliyevin 90 illiyinə) // – Bakı: Azərbaycan xalçaları, – 2013. №7, – s.16-24.

⁹Axundova, E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. 1923-1969: [4 hissədə] / E.H. Axundova. – Bakı: Ozan, – 1-ci hissə. – 2007. – 352 s.; Axundova, E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. 1969-1982: [4 hissədə] / E.H. Axundova. – Bakı: Ozan, – 2-ci hissə. – 2007. – 784 s.; Axundova, E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Kreml beşilliyi: 1982-1990: [4 hissədə] / E.H. Axundova. – Bakı: Ozan, 3-cü hissə. – 2009. – 803 s.; Axundova, E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Həyat fəaliyyətinin xronikası: 1969-1989: [4 hissədə] / E.H. Axundova. – Bakı: Ozan, 4-cü hissə. – 2008. – 327 s.; Axundova, E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış: 1993-2003 / E.H.Axundova. – Bakı: Ozan, – 2013. – 495 s.

¹⁰ Axundova, E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. 1923-1969: [4 hissədə] / E.H.Axundova. – Bakı: Ozan, 1-ci hissə. – 2007. – 352 s., s.11.

mövzusunun daha dərindən açılması üçün bizə imkan yaradan işlərə çevirir.

Tədqiqatçılardan Ə.Məmmədovun “Azad Azərbaycan dövlətinin bərpası və gücləndirilməsi uğrunda mübarizə (80-ci illərin sonu-1997-ci ilədək)” monoqrafiyası da araşdırılan problemin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab edilə bilər.¹¹ Belə ki, bu tədqiqat işində SSRİ-nin dağılması prosesində siyasi vəziyyətin xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, bununla birlikdə Azərbaycana qarşı başlayan erməni təcavüzünün yeni mərhələsinə aid hadisə və proseslər nəzərdən keçirilmiş, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəbləri və gedişi təhlil edilmiş, Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinə başlaması, öz müstəqilliyini qazanmasını, lakin müstəqilliyin ilk illərində ölkədə hökm sürən səriştəsiz hakimiyyətin siyasəti araşdırılmış, Azərbaycanın vətəndaş müharibəsi həddinə çatdırılması, belə böhranlı şəraitdə Ulu öndər H.Əliyevin Azərbaycan xalqının tələbi ilə hakimiyyətə qayıtması kimi məsələlərin müxtəlif aspektləri işıqlandırılmışdır.

“80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə” adlı monoqrafiyasının müəllifi tarixçi alim O.Sultanov 1992-ci ilin mayına qədər respublikada cərəyan edən siyasi mübarizə dövründə milli müstəqillik uğrunda mübarizənin dərinləşməsi məsələsini ətraflı şəkildə araşdırır.¹² Lakin tədqiqat çərçivəsi etibarlı ilə iş daha yığcam dövrlə - 1980-ci illərin sonu - 1992-ci il mayın 15-dək, yəni AXC-nin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrü əhatə edir. Azərbaycan xalqının öz müstəqil dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda çoxsahəli, mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu mübarizəsi tədqiqatın ayrı-ayrı fəsil və paraqraflarında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin professorları tərəfindən hazırlanan, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsinin 50-ci və anadan olmasının 96-cı ildönümünə

---

¹¹ Məmmədov, Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə / Ə.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1999. – 360 s.

¹² Sultanov, O. XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə / O.Sultanov – Bakı: Maarif, – 1995. – 232 s.

həsr olunan və elmi redaktoru Ə.Muradov olan “Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası” adlı monoqrafiyadan da dissertasiya mövzusunun sosial-iqtisadi aspektlərinin tədqiqi zamanı istifadə edilmişdir.¹³ Monoqrafiyada Heydər Əliyevin həm SSRİ dövründə, həm də müstəqil Azərbaycanda hakimiyyətdə olarkən ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı xidmətləri, Azərbaycanın müasir dövrdə sosial-iqtisadi tərəqqisi, maliyyə institutlarının yaradılması, müxtəlif təsərrüfat sektorlarında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili, optimal vergi siyasətinin formalaşdırılması, dünya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin saxanılması istiqamətlərdə onun iqtisadi inkişaf strategiyasını özündə əks etdirən məqalələrə yer verilmişdir. Bundan başqa monoqrafiyada Azərbaycanda H.Əliyevin əsaslarını formalaşdırdığı iqtisadi inkişaf strategiyasının məzmunu, başlıca xüsusiyyətləri və prioritetləri sistemli olaraq analiz edilmişdir.

Ş.Hacıyevin ümumi elmi redaktəsi ilə nəşr olunmuş “Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli. Heydər Əliyev idarəetmə məktəbinin növbəti III buraxılışı” adlı məqalələr toplusu da dissertasiya üzərində işlənərkən istifadə edilən ədəbiyyatlardan biridir.¹⁴ Heydər Əliyevin anadan olmasının 86-cı ildönümü münasibətilə ilə çap edilən kitabda “Heydər Əliyev idarəetmə məktəbi” çərçivələri daxilində həyata keçirilən tədqiqatların nəticəsi kimi Heydər Əliyev ideyalarının həyata keçirilməsinin əsas cəhətləri, spesifikası, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qazanılan uğurlar, cəmiyyətdə sosio-mədəni vahidliyin yaradılması, H.Əliyevin strateji düşüncələrinin müasir dövrdə həyata keçirilməsi və bunun nəticəsində Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətləri və s. kimi mövzulara həsr edilmiş məqalələr toplanmışdır.

Tədqiqatın əhatə etdiyi mövzular baxımından dissertasiya üzərində işlənərkən Z. Səmədzadənin “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Z. Sultanovun Qarabağ gündəliyi, M.S. Şabanovun

---

¹³ Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası / Elmi redaktor Ə.Muradov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2019. – 328 s.

¹⁴ Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli. Heydər Əliyev idarəetmə məktəbinin növbəti III buraxılışı / red. Ş.Hacıyev. – Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, – 2009. – 184 s.

“Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti”, Ə. Nəsimlinin “Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri. Qarabağ: dünən, bu gün, sabah”, K. Rzayevin “Правда и ложь о Карабахской войне”, “Ermənistan Respublikası: Terrorizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər”, “Dağlıq Qarabağ. Zəka qalib gələcək: sənədlər və materiallar” kimi monoqrafiya, toplu və məqalələrdən də istifadə edilmişdir.¹⁵ Çünki Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində, eləcə də ondan sonrakı illərdə də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanın dövlətçiliyi, müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün ən böyük təhdidə çevrilmişdi. Bu səbəbdən bu münaqişənin yaranması və səbəbləri, Ermənistanın ərazi iddiaları, Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinin səbəbləri və tarixinin araşdırılması üçün qeyd edilən işlər mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Göründüyü kimi, Ümummillî lider Heydər Əliyevin çoxcəhətli və zəngin fəaliyyətinə müstəqil respublika tarixşünaslığında xeyli sayda tədqiqatlar həsr edilmişdir. Lakin bir fakt danılmazdır ki, Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti son dərəcə zəngin və çoxtərəfli olmuşdur. Ona görə də H.Əliyevin dövlətçiliyimizin bərpası və möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyətinin müxtəlif cəhətləri və aspektləri hələ bir çox tədqiqatların mövzusu olacaqdır. Bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya işi 1993-2003-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi probleminin öyrənilməsi istiqamətində kompleks araşdırmanın aparılması ilə əlamətdardır.

---

¹⁵ Dağlıq Qarabağ. Zəka qalib gələcək: sənədlər və materiallar. – Bakı: Azərneşr, – 1997. – 464 s.; Ermənistan Respublikası: Terrorizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər. – Bakı: Azərbaycan, – 2002. – 368 s.; Nəsimli, Ə. Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri. Qarabağ: dünən, bu gün, sabah / Ə.Nəsimli. – Bakı: Elm, – 2007. – 163 s.; Səmədzadə, Z. Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər / Səmədzadə Z. – Bakı: Azərneşr, – 1995. – 147 s.; Sultanov, Z.K. Qarabağ gündəliyi / Z.Sultanov. – Bakı: Yazıçı, – 1991. – 120 s.; Şabanov, M.S. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, AMEA Humanitar və ictimai elmlər bölməsi, – Bakı: – 2-5 may, – 2012, – s.620-623; Правда и ложь о Карабахской войне / К.Рзаев. – Баку: Азернешр, – 1997. – 136 с.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən-XXI əsrin əvvəllərinədək Azərbaycan Respublikasında baş verən ictimai-siyasi hadisə və proseslər tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti kimi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi uğrunda mübarizənin əsas xüsusiyyətləri, Azərbaycanın müstəqilliyinə mane olan amillər, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi prosesinə təsiri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda II dəfə siyasi hakimiyyətə qayıtması prosesinin başlıca xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsindəki rolunu göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi probleminin kompleks şəkildə tədqiq edilməsidir.

Bu məqsəddən çıxış edərək dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- Müstəqilliyin ilk illərində respublikada ictimai-siyasi vəziyyət və hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin mahiyyətinin açılması;
- XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin təhlili;
- Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin başlaması və gedişində baş verən hadisələr və bununla bağlı olaraq hərbi-siyasi böhranın dərinləşməsinin araşdırılması;
- Araşdırılan dövrdə müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə daxilə və xaricə mövcud olan mane və çətinliklərin araşdırılması və ümumiləşdirilməsi;
- Siyasi sabitlik və milli dövlətçiliyin qorunub saxlanılması uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- Milli qurtuluş hərəkatının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında vacib faktor kimi təhlili;
- Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasından sonra onun daxili siyasi sabitliyin əldə edilməsi istiqamətində fəaliyyətinin tədqiq edilməsi;

- Ordu quruculuğunun aparılmasının işğalçı hücumların qarşısının alınmasındakı rolunun və atəşkəsin əldə edilməsinin dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və qanunçuluq sahəsində tədbirlərin öyrənilməsi;

- İctimai-siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu uğrunda aparılan mübarizəni səciyyələndirmək.

Tədqiqatın metodları. Problem üzərində işlənilərkən konkret-tarixi təhlil əsasında materialların elmi-metodik sistemləşdirilməsi, fakt və statik məlumatların tətbiqinin ümumiləşdirilməsi əsasında müstəqil dövlətçiliyin bərpası və möhkəmləndirilməsinin ümumi mənzərəsi yaradılmışdır. Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsasını mənbə və faktiki materialların kompleks şəkildə və tənqidi təhlil sistemi əsasında müqayisəli araşdırılması ilə şərtlənən obyektiv tarixi tədqiqat metodu təşkil edir. Bununla yanaşı tədqiqat prosesində tarix və siyasi elmlərin aşağıdakı ümumi qəbul edilmiş tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur: sənədin öyrənilməsi, sistemli, müqayisəli yanaşma, analiz-sintez, tarixi-məntiqi metodlar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müdəalər aşağıdakılardır:

1. Tədqiq edilən problemin elmi bazasını təşkil edən və əsasında elmi araşdırmalar aparılan fakt sənəd və materialların praktiki baxımdan dəyərləndirilməsi;

2. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əldə etməsi, onun qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi kursun elmi-nəzəri baxımından ümumiləşdirilməsi və əhəmiyyətinin göstərilməsi;

3. Subyektiv daxili və xarici amillərin zərərsizləşdirilməsi və aradan qaldırılmasında siyasi liderin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

4. “Heydər Əliyev onilliyi”nin Azərbaycanın müasir yüksəlişində baza kimi götürülməsi və ümumiləşdirmələrin aparılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi qeyd edilmiş xronoloji çərçivədə Azərbaycan tarixşünaslığında indiyə

qədər ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Məhz bu aspekt dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliyidir. Bununla yanaşı dissertasiyada SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa edilməsi ərəfəsindəki proseslər dərinədən təhlil edilmiş, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər və hadisələr, onların səbəb və nəticələri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş və belə bir ümumiləşdirilmiş nəticəyə gəlinmişdir ki, bütün bunlar müasir dövrdə Azərbaycanın sürətli inkişafının əsasında duran amillərdir. Bu baxımdan şanlı tariximizin bir hissəsi olan həmin hadisə və proseslərin dərinədən təhlili və ümumiləşdirilməsi tarixi təcrübənin və yaddaşın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyini əks etdirən əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Müstəqil Azərbaycan tarixşünaslığında qeyd edilən problem 1993-2003-cü illər xronoloji çərcivəsində ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir: belə ki, AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivinin AR-in müstəqilliyinin 30 ili ərzində toplanmış müvafiq materiallar ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir;

- Problemlə bağlı elmi dövriyyəyə yeni arxiv materialları və rəsmi sənədlər gətirilmişdir: belə sənədlər kimi AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində 1989 və 1990-cı illərə aid olan Azərbaycan Kommunist Partiyasının Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı qəbul etdiyi bir sıra qərarları, AR Milli Məclisinin tədqiqatın əhatə etdiyi dövrdə keçirdiyi bir çox iclasların stenoqramları, bu iclaslarda qəbul edilmiş qanun və qərarlarını göstərmək olar;

- Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası uğrunda ümumxalq mübarizəsinin genişlənməsi, müstəqilliyin əldə olunması və onun möhkəmləndirilməsi istiqamətində görülən işlər və həyata keçirilən tədbirlərin başlıca xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi ilə eyni zamanda başlayan Ermənistan təcavüzünün səbəbləri göstərilmiş, Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında və möhkəmləndirilməsində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ən böyük maneə olması, məhz buna görə də atəşkəsin

əldə edilməsindən sonra ictimai-iqtisadi həyatın bütün sahələrində inkişafın başlaması məsələləri tədqiq edilərək əsaslandırılmış, II Qarabağ müharibəsində AR-in Prezidenti və Ali baş komandanı olan İlham Əliyevin idarəetməsi ilə Azərbaycanın qələbə qazanaraq işğal edilmiş torpaqlarını geri qaytarması Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu inkişaf strategiyasının məntiqi nəticəsi kimi şərh edilmişdir;

- 1993-cü ildən-2003-cü ilədək Azərbaycanda baş vermiş ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyəti təhlil edilərək ayrı-ayrı hadisə və proseslərin Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində rolu və əhəmiyyəti aydınlaşdırılmış, xüsusilə də Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və Azərbaycanda iqtisadi inkişaf mərhələsini başlanan Əsrin müqaviləsinin qəbul edilməsi və ondan sonra həyata keçirilən neft-qaz layihələrinin ölkədə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi sabitliyin yaradılmasındakı rolu vurğulanmışdır;

- Azərbaycanın müstəqillik tarixində həlledici rol oynamış Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıtmasını doğuran şərtlər müəyyən edilmiş və onun dövlət başçısı kimi fəaliyyətinin əsas etibarilə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinə yönəlməsi faktlar əsasında göstərilmiş, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə onun sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi strategiyasının tərkib hissələri kimi qəbul edilmiş fərman, sərəncam, proqramların müxtəlif müddəaları tədqiqat mövzusu baxımından təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin müasir Azərbaycan tarixinin çox mühüm dövrlərindən birinin tədqiqinə həsr edilməsi elmi-siyasi və nəzəri baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dissertasiya işində yer almış fakta və sənədlərin tariximizin bu mərhələsinin daha dərinədən öyrənilməsində mühüm praktiki əhəmiyyəti var. Digər tərəfdən dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin ali məktəblərdə Tarix fənlərinin tədrisi zamanı istifadəsi də məqsədəuyğundur.

Dissertasiyanın müddəalarından, tədqiqatın nəticələrindən və toplanmış materiallardan Azərbaycan tarixinə dair dərslik və ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində xüsusi kursların oxunmasında, təhsilin magistratura

pilləsində ixtisas mövzusu kimi tədrisində, xüsusi tematik məcmuələrdə, bu dövr tarixinin gələcək də tədqiq olunmasında, ali məktəblərdə, xüsusilə humanitar fakültələrdə mühazirələr oxunmasında, praktik daxili və xarici siyasət fəaliyyətində, təbliğat işində və milli-mənəvi dəyərlərin təbliğatında, hərbi vətənpərvərlik, siyasi tərbiyə işində və s. sahələrdə istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqat üzərində işləyən zaman müəllifin araşdırma mövzusunə aid 3-ü xaricdə olmaqla, 9 məqaləsi çap edilmişdir. Bundan başqa müəllif 1-i xaricdə olmaqla, 3 elmi konfransda məruzə ilə çıxış etmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin qeyd edilmiş elmi əsərlərində öz əksini tapmış, bu yolla aprobeiasyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 10 yarımfəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş - 27138 işarə, birinci fəsil - 84365 işarə, ikinci fəsil - 92833 işarə, üçüncü fəsil - 57275 işarə, nəticə - 9154 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı - 21958 işarədən ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 154 səhifə, 273126 işarədir.

II.DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobeiasyası və tətbiqi nəzərdən keçirilir və işin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı və dissertasiyanın həcmi göstərilir.

Dissertasiyanın “**Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda daxili vəziyyət və hakimiyyət uğrunda mübarizə**” adlı I fəslə 4 yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin I yarımfəslə “**XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Respublikada ictimai-siyasi vəziyyət**” adlanır. Yarımfəsildə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sosializm sisteminin iflas etməsi və SSRİ-nin süqut etməsi ilə Azərbaycanda da

baş verən dəyişikliklər təhlil edilmiş, ölkədə ictimai - siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, xalq kütlələrində müstəqillik şüurunun inkişaf etməsi ilə sovet imperiyasına qarşı fəal mübarizənin başlaması kimi proseslər və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsinə gətirib çıxaran hadisələr müəyyən edilmişdir. Bundan başqa qeyd edilir ki, 1991-ci il oktyabrın 18-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik qazanan Azərbaycanın dövlətinin qarşısında yeni tarixi inkişaf mərhələsində bu müstəqilliyin gücləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin yaradılması, Dağlıq Qarabağ məsələsinin milli maraqlara müvafiq şəkildə həlli, əhalinin müdafiəsinin və rahatlığının təmin edilməsi kimi çox vacib vəzifələr qoyulmuşdu.

Yarımfəsildə nəticə olaraq göstərilir ki, Azərbaycan istiqlaliyyət qazansa da ona qarşı bir tərəfdən Ermənistanın hərbi təcavüzü davam etməkdə idi, digər tərəfdən onun daxili ictimai-siyasi sabitliyi pozulmuş, ölkədə hakimiyyət uğrunda şiddətlənən mübarizə və qarşıdurma isə düşmənin yeni-yeni əraziləri işğal etməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bu fəslin **“Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi və ölkədə hərbi-siyasi böhranın dərinləşməsi”** adlı II yarımfəslində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlaması səbəbləri araşdırılaraq müəyyən edilmiş, münaqişənin kəskinləşməsi ilə müharibənin başlaması və Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinin Azərbaycanda hərbi-siyasi böhran yaratması və bu böhranın getdikcə daha da dərinləşməsinə dair bir çox vacib məsələlər tədqiq edilmiş, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanın, eləcə də regionun təhlükəsizlik mühitinə təhdid yaradan ən böyük faktor kimi qiymətləndirilmişdir.

Müəllif göstərir ki, Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında yaradılmış qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” mahiyyət etibarını ilə seperatçı-terrorçu işğal rejimi idi. Bu rejim özünü “Dağlıq Qarabağ respublikası” adlandırdığı halda, faktiki olaraq nəinki keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin torpaqlarının böyük bir hissəsini, habelə Dağlıq Qarabağa daxil olmayan 7 Azərbaycan rayonunu da işğal altında saxlayırdı. İşğal prosesində

azərbaycanlılara qanlı divan tutulmuş, soyqırımları törədilmiş, yerli əhali zorla qaçqın və köçkünə çevrilmiş, beləliklə, bu torpaqlarda etnik təmizləmə aparılmışdır. Nəticədə, 30 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında ermənilərin monoetnik hakimiyyəti bərqərar edilmişdi.

I fəslin növbəti yarımfəsli **“Müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə manelər və çətinliklər”**in araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada Azərbaycanın öz müstəqilliyini möhkəmləndirməsində ən birinci maneə kimi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ermənilərin Azərbaycana qarşı bütün dünyada apardığı təbliğat siyasəti xüsusilə təhlil edilmişdir. Bundan başqa yarımfəsildə xalq tərəfindən bir lider kimi qəbul edilən Heydər Əliyevin 20 yanvar hadisələrindən sonra Moskvadan Azərbaycana qayıtmasının qarşısının alınması üçün edilən cəhdlərin xarakteri araşdırılaraq, son nəticədə bu cəhdlərin uğursuz olması və onun Naxçıvana qayıdaraq orada siyasi fəaliyyətini davam etdirməsi kimi problemlər də tədqiq edilmişdir.

Müəllif göstərir ki, 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan hakimiyyətinin regional və beynəlxalq münasibətlərin xarakterini, böyük güclərin region siyasətini obyektiv müəyyən edə bilməməsi, ayrı-ayrı region dövlətlərinin Azərbaycanda kəşişən və toqquşan təsir və nüfuz dairələrini düzgün qiymətləndirməkdə acizlik çəkməsi və bunun nəticəsində adekvat siyasət yeritməməsi yol verilən ciddi səhvlər sırasında yer alırdı. Nəticədə, hakimiyyət strukturlarına, o cümlədən silahlı birləşmələrə nəzarəti itirən o zamankı Azərbaycan iqtidarı 1993-cü ilin yayında ölkəni vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu.

I fəslin sonuncu yarımfəsli **“Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət”** adlanır. Burada göstərilir ki, 1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun və kompleks institusional islahatların aparılması, azad bazar əlaqələrinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın yaradılması obyektiv zərurətə çevrilmişdi. Lakin 1991-1993-cü illərdə respublikanın mövcud iqtisadi və mənəvi potensialından, zavod və fabriklərdən, kommunikasiya vasitələrindən, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən də səmərəli istifadə olunmurdu. Sosialist

istehsal üsulunun dağıdılması, yeni iqtisadi münasibətlərin isə yaradılmasında, əsaslı iqtisadi islahatların tətbiq edilməsində cəsarətsizlik də iqtisadi böhranın başlıca səbəblərindən idi. İqtisadi demokratiyanın yaranması üçün vacib olan özəlləşdirmə, çoxukladlı təsərrüfatçılığa keçid prosesləri çox ləng gedirdi.

Ümumiyyətlə, I mərhələdə həyata keçirilmiş zəif islahatlar və tədbirlər hesabına bütün iqtisadi indikatorlarda neqativ hallar ortaya çıxmışdı. Başqa sözlə, iqtisadi çöküş dövrü adlandırılan ilk zamanlar aparılmış sistemsiz iqtisadi islahatlar bir sıra neqativ meyillərə səbəb oldu. Ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi həyatında yaranmış vəziyyət, mənəvi depressiya və xarici hərbi təcavüzün güclənməsi çox tezliklə Azərbaycanda ümummilli böhrana gətirib çıxardı.

Dissertasiya işinin II fəslı **“Siyasi sabitlik və milli dövlətçiliyin qorunub saxlanması”** adlanır və 4 yarım fəslı özündə birləşdirir. II fəslin **“Milli qurtuluş hərəkatı”** adlanan yarım fəslində 1993-cü ilin iyununa qədərki hadisələr, siyasi böhranın səbəbləri təhlil edilmiş və milli qurtuluş hərəkatı nəticəsində Ulu öndərin Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlməsi araşdırılmışdır.

Qeyd olunur ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər ölkəni böhran vəziyyətinə və müstəqilliyin itirilməsi həddinə gətirib çıxarmışdı. 1992-ci ölkədə və beynəlxalq aləmdə dayaqlarını itirməkdə olan AXC rəhbərliyi dövlətçiliyin itirilməsi ilə üz-üzə idi və ölkəni fəlakətdən qurtarmaq üçün Heydər Əliyevdən kömək istəməli oldu. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün Əbülfəz Elçibəyin tapşırığı Naxçıvana göndərilən təyyarələr iyunun 7-də və 8-də geri qaytarıldı. Heydər Əliyev Bakıya gəlməkdən imtina etdi. Lakin o, Bakıda vəziyyətin olduqca gərginləşdiyini, vətəndaş müharibəsinin qaçınılmazlığını görürdü. Surət Hüseynovun qoşunları artıq Bakının yaxınlığında dayanmışdı. Bu səbəbdən iyunun 9-da H.Əliyev Ə.Elçibəyin təyyarəsi ilə Bakıya gəldi.¹⁶ Azərbaycanın görkəmli oğlu, böyük vətənpərvər Heydər Əliyev xalqın bu ağır günündə özünün onunla birlikdə olduğunu əməli ilə sübut etdi. Bakıya qayıtmaqda Heydər Əliyevin yalnız bir məqsədi

---

¹⁶ Əliyev, H.Ə. Qayıdış: 1990-1993 / H.Ə.Əliyev. – Bakı:Azərbaycan, – 1996. – 817 s., s.777.

var idi: əsrin əvvəllərində yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin başına gələnlərin yeni yaranmış müstəqil Azərbaycanın tarixində təkrar olunmaması və vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması.

Heydər Əliyev vətəndaş müharibəsini sovuşdurmaq üçün Milli Məclisin təklifini qəbul edir və iyun ayının 15-də Ali Sovetin iclasında böyük səs çoxluğu ilə Ali Sovetin Sədri seçilir. Məhz 15 iyun tarixi Azərbaycan tarixinə “Milli qurtuluş günü” kimi yazılır. Ölkədə hökm sürən xaosun fonunda Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlir və Azərbaycanı salındığı dərin böhran vəziyyətindən xilas etmək üçün bütün sahələrdə gərgin fəaliyyətə başlayır.

II fəslin II yarım fəslə “**Daxili siyasi sabitliyin əldə edilməsi**” adlanır. Yarım fəsildə qeyd edilir ki, Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra çoxsaylı maneələrlə qarşılaşmışdı. Müstəqilliyin bərpa edilməsindən əvvəl başlayan xarici təcavüz getdikcə güclənirdi. Lakin Azərbaycan xalqı təkcə yadelli təcavüzkarlara qarşı deyil, dövlətçiliyin qəsdinə durmuş daxili düşmənlərlə də mübarizə aparmağa məcbur idi.

Ümummilli lider H.Əliyevin 1993-cü ilin iyunun ortalarında yenidən hakimiyyətə qayıdışı hər şeydən əvvəl vətəndaş müharibəsinə və respublikada qarş durmaya son qoyulmasına gətirib çıxardı. Bununla belə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi uğrunda 1993-1994-cü illərdə əldə edilmiş irəliləyişlərə baxmayaraq yenidən silahlı siyasi mübarizə yolunu tutmağa can atan qüvvələr meydana çıxdı. Hakimiyyətə gəlmək üçün qeyri-demokratik və zor işlətmək yolu seçildi. Azərbaycan dövlətçiliyinə arxadan zərbə endirmək cəhdi 1993-1995-ci illərdə üç dəfə baş verdi.¹⁷ Bu cəhdlərin hər birində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət, sabitliyin pozulması, dövlətçiliyə qarşı yönəlmiş təxribatlar vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmaq həddində idi.

Müəllif göstərir ki, 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında yenidən dövlət çevrilişləri edilməsi üçün cəhdlər göstərsilsə də, bu cəhdlərin qarşısı alındı və Azərbaycanda sonrakı daxili siyasi sabitlik əsasən təmin edildi, dövlət çevrilişi cəhdlərinin

---

¹⁷ Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsd cəhdləri // Azərbaycan, – 1995, 20 may. – s.4.

vaxtında aradan qaldırılması əhalidə milli dövlətçiliyi, qorumaq üçün zəruri anlarda onun müdafiəsinə qalxmaq inamını artırdı.

“Azərbaycanda ordu quruculuğu, Ermənistanın təcavüzünün qarşısının alınması və müvəqqəti atəşkəsin əldə edilməsinin dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında əhəmiyyəti” adlı yarımfəsil II fəslin III yarımfəslidir. Yarımfəsildə qeyd olunur ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda ordu quruculuğu yox dərəcəsinə idi, pərakəndə şəkildə yaradılmış hərbi hissələr müxtəlif siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Silah, sursat, geyim və ərzaqla təminat çatışmırdı, korrupsiya həddindən artıq çoxalmışdı. 1991-1992-ci illər ərzində ordunu 30 min döyüşçü tərk etmişdi.¹⁸ Nəticədə, Azərbaycanın qədim torpaqlarından bir hissəsinin işğal altına düşməsinə səbəb oldu. Ümumilli lider hakimiyyətə qayıtdıqdan və prezident seçildikdən sonra ordu quruculuğu ilə bağlı bir çox problemlər tezliklə öz həllini tapdı, Azərbaycan ordusu cəbhədə ermənilərin hücumlarını dəf etməyə və uğurlar qazanmağa başladı.

Mövcud vəziyyəti obyektiv qiymətləndirməyi bacaran, xalqını düşdüyü böhranlı vəziyyətdən çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyan respublika Prezidenti Heydər Əliyev münaqişədə ağırlıq mərkəzini diplomatiyaya keçirdi. Azərbaycanla Ermənistan arasında 1994-cü ilin mayın 12-də atəşkəs haqqında sazişin imzalanması 5 ildən çox davam edən hərbi əməliyyatların dayandırılmasına, bütün sahələrdə milli inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə və Azərbaycanı xarici investisiya üçün cəlbedici ölkəyə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

30 ilə yaxın bir müddətdə bu münaqişənin tənzimlənməsi üçün ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar aparılırdı. Lakin 8 may 2018-ci ildə Ermənistanda N.Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə Ermənistan hakimiyyətinin qeyri-konstruktiv mövqeyi daha da kəskinləşmiş və onun “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” fikrini dilə gətirməsi ilə səmərəsiz olan danışıqlar prosesi öz mənasını itirmiş və başa çatmışdır. Onun bu sözlərinə AR Prezidenti, Ali baş komandan İlham Əliyev Valdayda keçirilən konfransda cavab olaraq “Qarabağ

---

¹⁸ Əliyev, H.Ə. Müstəqillik yollarında. / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – 131 s.

Azərbaycandır və nida işarəsi!” söyləyərək, bu sözləri Azərbaycanın haqq mübarizəsinin şüarına çevirmişdir.

Ermənistanın növbəti təxribatlarına cavab olaraq Ali baş komandan İlham Əliyevin əmri ilə 27 sentyabr 2020-ci ildə əks-hücum əməliyyatları başladı və Azərbaycan II Qarabağ müharibəsində tarixi qələbə qazanaraq öz torpaqlarını qaytardı. 44 günlük müharibə 2020-ci ilin noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın dövlət başçılarının 3 tərəfli Bəyanat imzalaması ilə başa çatdı, Azərbaycan beynəlxalq hüquqda tanınmış sərhədlərini bərpa etmiş oldu.

II fəslin sonuncu yarımfəslə **“1993-1995-ci illərdə iqtisadi sabitliyin formalaşdırılması siyasəti”** adlanır. Burada göstərilir ki, Ümummilli lider H.Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıdırdan sonra müstəqil Azərbaycan labüd süqutdan xilas oldu, dövlətçiliyin milli təməlinin qoyulması istiqamətində ciddi dəyişikliklər baş verdi. 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq yürüdülmən davamlı və məqsədyönlü siyasət vasitəsilə ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, emal zamanı ortaya çıxan geriləmənin əngəllənməsi və başqa tədbirlərdən sonra iqtisadiyyatda tənəzzül dayandırıldı və nəticədə, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mahiyyətə yeni mərhələnin əsası qoyuldu.

Müəllifi Azərbaycan xalqının Ulu öndəri Heydər Əliyev olan inkişaf strategiyasının tətbiqinə 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” ilə başlanmışdır.¹⁹ “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan Azərbaycan ilə xarici şirkətlər arasında qarşılıqlı uğurlu tərəfdaşlıq yeni konseptual ideyaların, o cümlədən böyük potensiala malik “Şahdəniz-2”, TANAP və TAP layihələrinin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Azərbaycanda keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq aparılan sosial-iqtisadi siyasətin nəticələri göstərir ki, həm miqyas, həm də zaman baxımından makroiqtisadi sabitlik naminə reallaşdırılan tədbirlər öz bəhrəsini verməkdədir. 1995-ci ilin yarısından başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında sabitləşmə, 1996-cı ildən

---

¹⁹ Əliyev, İ.H. Azərbaycan nefti dünya siyasətində / İ.H.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – 263 s., s.84.

etibarən isə yüksələn xətt üzrə inkişaf ölkə həyatının müxtəlif sahələrini əhatə etməklə genişlənməkdə idi.

Tədqiqat işinin sonuncu fəslı “**Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi (1995-2003)**” adlanır və 2 yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəslin “**İctimai-siyasi həyatdakı uğurlar və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu**” adlı I yarım-fəslində qeyd edilir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və yüksəlişi müvafiq milli dövlətçilik strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edirdi. Hər hansı dövlətin mövcudluğunun taleyüklü məsələsi olan bu amil ilk növbədə ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması ilə bağlı idi. İctimai-siyasi sabitlik həm dövlətin müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, həm də hər bir vətəndaşın sərbəst həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün vacib şərt idi.

Ulu öndər H. Əliyev hesab edirdi ki, ictimai-siyasi sabitlik əldə olunmasa milli inkişaf strategiyası reallaşdırıla bilməz. Buna görə də Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edildikdən sonra 1995-ci ildə Heydər Əliyevin müəllifliyi ilə müstəqil respublikamızın ilk Konstitusiyası qəbul olundu.²⁰

Beləliklə, məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtması ilə Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu işinə başlanılmış, vətəndaş cəmiyyətinin bütün institutlarının formalaşdırılması və inkişafı üçün lazımı şərait yaradılmış və normativ-hüquqi baza işlənilib hazırlanmışdı. Hal-hazırda isə bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də onun fəaliyyətini layıqlı davamçısı Prezident İlham Əliyev uğurlu şəkildə davam etdirir.

III fəslin və dissertasiyanın sonuncu fəslı “**Dövlət müstəqilliyinin sosial və iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsi**” adlanır. Burada müəllif göstərir ki, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həllini gözləyən başlıca vəzifələrdən biri və bəlkə də ən başlıcası sosial-iqtisadi amil idi.

---

²⁰ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (2016-cı il sentyabrın 26-sı tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2016, – 48 s.

Ölkənin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmədən onun müstəqilliyinin tam şəkildə möhkəmləndirilməsi mümkünsüzdür. Ulu öndər hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə siyasi sabitliyi təmin edilməklə yanaşı, onun iqtisadiyyatının dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsi yönündə həyati əhəmiyyətə malik tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Ölkəni düşdüğü ağır iqtisadi böhrandan yalnız əsaslı islahat proqramını reallaşdırmaqla çıxarmaq mümkün idi. Ümummillə liderin birbaşa rəhbərliyi altında hazırlanmış sosial-iqtisadi siyasət 1995-ci ildən başlayaraq öz müsbət nəticələrini verməyə başladı.

Heydər Əliyevin apardığı köklü islahatların əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatı yenidən təşkil edilmiş, ölkənin yeni iqtisadi sistemə transformasiyası həyata keçirilmiş, geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyi möhkəmləndirilmiş, dünyada mövcud olan iqtisadiyyatın idarə edilməsi modellərindən müsbət xüsusiyyətlər seçilərək onların əsasında iqtisadiyyatın bütün sektorlarının inkişafına nail olunmuş, son nəticədə Heydər Əliyevin başçılığı ilə dayanıqlı bir milli iqtisadi inkişaf modeli formalaşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Nəticə”** hissəsində tədqiqata yekun vurulur və müəllifin gəldiyi başlıca qənaətlər ümumiləşdirilərək təqdim edilir.

Dissertasiya işi üzərində işləyərkən aparılmış araşdırmalar və təhlillər əsasında belə nəticəyə gəlinmişdir ki, AR-in müstəqilliyinin bərpası və dayanıqlı olmasında 1993-2003-cü illər ərzində görülən aşağıdakı tədbirlər və islahatlar xüsusi rol oynamışdır:

1. Daxil sabitlik əldə edilməsi yolunda görülən tədbirlər;

2. İqtisadi təhlükəsizliyin bərpası: 1993-1995-ci illər ərzində böhrana son qoyuldu, iqtisadi sabitlik əldə edildi, 1995-ci ildən bütün istiqamətlərdə tərəqqi müşahidə edilməyə başlandı, aqrar islahatlar həyata keçirildi, neft strategiyasının gerçəkləşməsi ilə AR iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi prosesinə start verildi və s.;

3. Azərbaycanın ətrafında yaradılmış informasiya blokadasının yarılməsi və Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması;

4. Atəşkəs əldə edilməsi yolunda tədbirlər həyata keçirildi, ordu quruculuğu baş tutdu, vahid, yeni Azərbaycan ordusu təşkil edildi;

5. Enerji təhlükəsizliyinin bərpası sahəsində tədbirlər həyata keçirildi;

6. Demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına başlandı, Konstitusiyaya qəbul olundu, azad və bərabər seçkilər üzrə ilk müstəqil parlament təşkil edildi və s.;

7. Dünya ölkələri ilə AR-ın dövlətlərarası iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələri yaradıldı;

8. Xalqın sosial-maddi vəziyyətinin optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi;

9. AR-da bazar iqtisadiyyatı mexanizmi quruldu, AR iqtisadiyyatı dünya bazarında təmsil edildi;

10. Dövlətlərarası neft-qaz kəmərləri işə salındı;

11. AR həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və AR-in pozitiv imicinin yaradılması sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirildi, ermənilərin təcavüzkarlıq üsulu ilə doğma ana torpaqlarımızı ələ keçirməsinə dünya ölkələrinin inandırılması üçün konkret işlər görüldü;

12. Sosial ədalət prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycan əhalisinin dövlətlə birliyinin ərsəyə gətirilməsi, xalqda dövlətə, onun rəhbərinin həyata keçirdiyi siyasətə inamın yaranması;

13. İEO-in təcrübəsindən faydalanmaqla siyasi, inzibati, iqtisadi və idarəetmə sektorlarında milli xüsusiyyətlərə əsasən islahatlar həyata keçirildi;

14. Ulu öndər H.Əliyevin uzaqgörənliyi və diplomatik bacarığı sayəsində Xəzər dənizinin AR-dakı neft yataqlarının birlikdə istismarına dair xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış neft müqavilələri ilə “neft strategiyası” reallaşdı;

15. AR-in istehsal imkanları üzrə təbii resurslardan dolğun şəkildə, səmərəli istifadə olunması metodu ilə iqtisadi və sosial tərəqqi baş tutdu;

16. Ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması gedişində siyasi, sosial-iqtisadi və dövlət quruculuğu sahəsində islahatlar uğurla həyata keçirildi ;

17. Mülkiyyətin yeni formaları yaradıldı;

18. Bəşəriyyətin zəngin mədəni sərvətlərindən faydalanmaqla ölkədaxili mədəniyyətin inkişafı yönündə xüsusi tədbirlər həyata keçirildi;

19. Milli mədəniyyətimizin tərəqqisinə xidmət göstərən tarixin, ədəbiyyatın, dilimizin, incəsənətin, təhsilin yenidən təşkil edilməsi mümkün oldu;

20. Vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması, “azərbaycançılıq” ideologiyasının əsasında xalqımız dövlət və dövlət rəhbəri ətrafında birləşdi və s.

Ümumiyyətlə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətində olduğu 1993-2003-cü illər ərzində həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər və islahatlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın müstəqilliyi əbədidir. Ulu öndər H.Əliyevin ideyalarının uğurla həyata keçirilməsi səmərəli, müasir texnologiyalara və yenilikçi idarəetməyə əsaslanan sosial müdafiə sisteminin yaradılmasını, azad AR-ın sosial-iqtisadi həyatının bütün istiqamətlərdə modernləşdirilməsini təmin etdi. Xalqımızın sosial rifahına xidmət edən və qlobal maliyyə və iqtisadi böhran şəraitində əhalinin etibarlı sosial müdafiəsinə zəmanət verən bu sistem, müəyyənləşdirdiyi geniş inkişaf siyasətinin zamanında və ətraflı şəkildə həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc etdirdiyi aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. 1988-1991-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət // Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2015. № 4, – s.196-203.
2. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti davam edir // – Gəncə: Elmi Xəbərlər, – 2016. №1, – s.251-256.
3. Müstəqillik dövründə ordu quruculuğu // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2016. №4, – s.233-238.
4. Milli Qurtuluş hərəkatı // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransı, – Bakı, –2016, – s.122-125.
5. Ümummili lider Heydər Əliyevin müstəqilliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində rolu // Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı, – 2016, – s.1699-1701.
6. Dövlət müstəqilliyinin sosial-iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin töhfəsi // – Bakı: Geostrategiya, – 2018. №6, – s.32-37.
7. Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli dövlətçiliyin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə tədbirləri // – Lənkəran: Elmi xəbərlər, – 2018. №2, – s.127-132.
8. Вопрос территориальной целостности во внешней политике Азербайджанской Республики // – Киев: Гилея, – 2018. №8, – s.131-134.
9. Создание армии в период независимости // – Тбилиси: Антология, – 2018. №7, – s.397-402.
10. Azərbaycan Respublikasında Vətəndaş Cəmiyyəti quruculuğu // – Bakı: Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, – 2019. № 51, – s.244-251.
11. The Fight for political stability and preservation of national statehood in Azerbaijan // – İzmir: Journal of Modern Turkish History Studies, – 2019. № 1, – s.329-343.
12. New Stage in Oil Strategy of Azerbaijan: Agreement of the Century // – Liverpool: Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference Liverpool, – 2020, – s.125-130.

Dissertasiyanın müdafiəsi **31 may 2022-ci** il tarixində saat 14:00-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı ş., Akademik Zahid Xəlilov küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat **29 aprel 2022-ci** il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 45255 işarə

Tiraj: 100